

ҰЛЫ ОТАН СОҒЫСЫ ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ ШӘКІР ЖЕКСЕНБАЕВТЫҢ ХИМИЯЛЫҚ ҚОРҒАНЫС ЖҮЙЕСІН ДАМУЫҒА ҚОСҚАН ҮЛЕСІ

Амрина М.С., т.ғ.к., профессор ассистенті
Мустафин Е.Е., т.ғ.м., оқытушы
Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті
Қарағанды, Қазақстан
erka.erka.101@mail.ru

XX ғасырдың қиын-қыстау тарихи кезеңінде Ұлы Отан соғысы мен одан кейінгі жылдар әскери химия саласының дамуында ерекше орын алды. Бұл кезеңде Қызыл Армияның химиялық қорғаныс жүйесін қалыптастыру мен жетілдіру ісі өзекті мәселеге айналып, әскери химия ғылымының стратегиялық маңызын айқындады.

КСРО химия өнеркәсібінің жалпы өнімі 1938 жылы 1913 жылғы деңгейден 15 есе асып түсті. Ресми түрде Қызыл Армияның химиялық қызметі Республиканың Революциялық Әскери Кеңесінің 1918 жылғы 13 қарашадағы бұйрығымен ресімделді, оған сәйкес оның негізгі міндеті әскерлерді химиялық қарудан қорғау болды. Кейінірек оған сондай-ақ отты-тұтандырғыш заттар мен бейтарап бүркемелейтін түтіндерді қолдану міндеттері жүктелді [1].

Осы тарихи процестердің бел ортасында, қазақтың алғашқы кеңес химигі әрі тұңғыш техникалық әскерлер генералы Шәкір Жексенбаев ерекше орын алды. Оның өмір жолы мен кәсіби қызметі әскери ғылым мен тәжірибенің тығыз байланысын көрсетіп, заманауи химиялық қорғаныс құралдарын дамытуда, соғыстық тактиканы жетілдіруде және оқыту-тәрбие процесіне зор үлес қосты.

Шәкір Жексенбаевтың ғылыми-зерттеу жұмыстары мен практикалық жетістіктері әскери химияның тек технологиялық дамуын ғана емес, сонымен қатар стратегиялық және әдістемелік жаңалықтарды енгізуді де қамтамасыз етті. Оның химиялық құрал-жабдықтарды жетілдіру, от шашатын заттар мен тұтандырғыш материалдардың тиімділігін арттыру бағытындағы еңбектері, соғыстық әрекеттерде химиялық қауіп-қатерге қарсы тұрудың жаңа әдістерін қалыптастыруда маңызды рөл атқарды. Сонымен қатар, соғыстан кейінгі оқу-тәрбие жүйесін жаңғыртуда Шәкір Жексенбаевтың тәжірибесі мен идеялары ұлттық қауіпсіздік пен әскери білім берудің дамуына әсер етті.

Шәкір Жексенбаев қарапайым отбасынан шыққан тұлға ретінде өз білімін және кәсіби шеберлігін ерте жастан қалыптастырды. Оның атасы мен ағалары шаруашылықты тиімді басқару тәжірибесін меңгерген, ал әкесі Айталы Жексенбаев ұлын 1908 жылы ауылдық бастауыш мектепке жіберген. 1912-1917 жылдары бастауыш училищесінде білім алып, кейін педагогикалық курстарға қатысуға ұмтылған Шәкір Жексенбаев революция мен азаматтық соғыстың аясында оқуын уақытша тоқтатып, отанына қайтты. Осы кезеңде ол және оның ағалары Бөкей Ордасында Кеңес өкіметін орнатуға елеулі үлес қосып, кейінгі әскери қызметке жол ашты [2].

1919 жылы Шәкір Жексенбаев Қызыл Армия қатарына шақырылып, қысқа уақыт ішінде қазақ полкі құрамында взвод командирі болып тағайындалды. 1920 жылы Мәскеуге шақырылып, Қызыл Армияның жоғары әскери-химиялық училищесінде маманданған ол әскери химия саласындағы білімін тереңдетті. Ол әскери химиялық құрал-жабдықтарды жетілдіру, от шашу және тұтандырғыш заттар саласындағы ғылыми-зерттеу жұмыстарын жүйелеп, практикалық шешімдерді ұсынды. Оның әдістемелік жаңалықтары әскери-химиялық училищелерде оқытуды ұйымдастыру мен әскери химиктердің кәсіби даярлығын арттыруға бағытталды.

Шәкір Жексенбаевтың әскери қызметі тек теориялық жетістіктермен шектелмей, практикалық міндеттерді де сәтті орындаумен ерекшеленді. 1931 жылы ол Әскери-химиялық басқармаға сектор меңгерушісінің көмекшісі, ал 1932 жылы Украина Әскери округіндегі химияға қарсы қорғаныстың 4-ші жеке батальонының командирі ретінде қызмет атқарды. Бұл қызметтік кезеңдерде химиялық қорғаныс жүйесін жетілдіру, әскери техниканы

жаңғырту және химиялық зертханалар мен аналитикалық бөлімдерді ұйымдастыру саласында маңызды жұмыстар жүргізілді.

Ұлы Отан соғысының басталуын еске алып Ш.Жексенбаев өз естеліктерінде былай деп жазды: «1941 жылдың 21 маусымының қарсаңында мен тағы бір демалыс алдым және отбасыммен Мәскеуге Қызыл Армияның Бас медициналық басқармасынан Қырым шипажайларының біріне жолдама алу үшін бардым... Күннің ортасында, сағат 12-де радиодан фашистік Германияның КСРО-ға бетбұрысты шабуылы туралы үкіметтік хабар таратылды... Жүрегім сол сәтте солқылдап, ақыл-ойым естігенге сенуден бас тартты» [3, 109 б.].

Сол уақытта майдандағы жағдай одан әрі шиеленісіп, күрделене түсті. 1941 жылы шілдеде Қызыл Армияның Бас әскери-химиялық басқармасында полковник Новоселов Жексенбаевты Вязьма қаласының маңында орналасқан Батыс бөлімшесінің әскерлерінің химиялық қорғаныс бөлімі бастығының аға көмекшісі қызметіне тағайындау туралы бұйрық берді.

Содан кейін ол Ярцево облысында соғысқан күштердің жедел тобының химиялық қорғаныс бөлімінің бастығы, генерал К.К.Рокоссовский қызметіне жіберілді. Мұнда Ш.Жексенбаев бір бөлімшедегі химиялық қорғаныс жағдайын тексеруге барды, оның әрекетіне келесі шайқастардың сәттілігі байланысты болды.

Тамыздың екінші жартысында ол Бас әскери-химиялық басқармасының кадр бөлімінде Орталық майданның химиялық қорғаныс бөлімінің бастығы болып тағайындалды. Кеңес химигі Брянск майданы әскерлерінің құрамында химиялық зертханада да өз жұмысын жасады. Химиялық соғыс болмағанымен, оның пайда болу қаупі болды, сондықтан бұл зертхана кеңейтіліп, қосымша химиялық құрал-жабдықтармен жабдықталды. Онда мынадай бөлімдер ұйымдастырылды: аналитикалық, химиялық қорғау, от шашу және өрт сөндіру құралдары. Зертхананың негізгі міндеттерінің бірі – жаудан басып алынған әскери-химиялық мүліктердің әртүрлі үлгілері мен сынамаларын жинау және талдау және оның химиялық соғысқа дайындығын көрсету болды [3, 114 б.].

Ш.Жексенбаев тұтандырғыш бөтелкелер мен басқа да химиялық қаруларды жеткізу тапсырмасын бірнеше рет орындап, оның бірінде фашистік жауынгерлердің шабуылына ұшырады, бірақ, міндеттелген жерге жетіп, қажетті құжаттар мен жүктерді тапсырып үлгерді. Кейіннен қазақстандық химикке Курск сарбаздарын қамтамасыз ету үшін химиялық қарумен (негізінен тұтандырғыш бөтелкелер) қамтамасыз ету тапсырылды.

1941-1943 жылдары Шәкір Жексенбаевтың командалық қызметі бірнеше ірі шайқастарда байқалды. Ол Курск, Брянск, Фатеж және басқа да майдандарда химиялық қорғаныс жүйесін жетілдіру үшін, соғыс тактикасын қайта қарастырып, химиялық қарудың тиімді қолданылуын ұйымдастырды. Оның атқарған міндеттері арасында:

➤ Химиялық қорғаныс және зертхана қызметі: Жау қаруының жаңа үлгілерін талдап, майданда химиялық қорғаныстың сапасын арттыруға бағытталған зерттеулер жүргізді.

➤ Брянск майданының химиялық қорғаныс бөлімінің бастығы қызметін атқарды. Кейіннен, әртүрлі батальондар мен дивизиялар, әсіресе 2800 өрт сөндіру бөтелкелері мен 550 противогаздар жіберілген 13-ші армия қамтамасыз етіледі.

➤ Жау әрекеттерін бақылау: Фронттағы химиялық барлау мен бақылау жүйесін жетілдіру арқылы жаудың химиялық шабуыл мүмкіндіктерін дер кезінде анықтады.

Осы қызметі нәтижесінде ол әскери химигі ретінде кеңестік майдандарда тиімді химиялық қорғаныс жүйесін ұйымдастырып, әскердің соғысқа дайындығын арттырды.

1942 жылы Қызыл Армияның химиялық қызметіне тағы бір міндет – шайқаста және операцияларда бейтарап түгінді пайдалануды басқару жүктелді. Осы тапсырманы орындай отырып, қазақ химигі майдан шебін аралап, миналардың орналасу сызығын және жарылғыштығы жоғары өрт сөндіру қондырғыларын орнату нүктелерін белгіледі [3, 137 б.].

1943 жылы, соғыстың бетбұрыс кезеңінде Брянск майданы әскерлерінің алға жылжуына химиялық қамтамасыз ету толық көлемде жүзеге асырылды: химиялық қорғаныс

сәтті ұйымдастырылды, түгін мен өрт сөндіру құралдары шебер қолданылды. Химиялық құрал-жабдықтар да жедел түрде ілгерілеуші бөлімшелерге жеткізілді. Курск, Касторное, Фатеж және басқа қалаларды қосқанда 1472 елді мекен фашистерден азат етілді. Жау қаза тапқан бірнеше ондаған мың солдатты мен офицерінен айырылды, алты мыңнан астам жауынгер тұтқын болды. 1943 жылы 5 шілдеде фашистік әскерлер күткендей Курскіге аттанды. Бұл оқиғаның соңы бүкіл әлемге белгілі - жау тоқтатылды, содан кейін, Орталық және Воронеж майдандарының күштерімен жеңіліске ұшырады. «Химиялық қорғаныс әскерлеріне бұл жолы да көп жұмыс істеуге тура келді: шайқастың сәтті өтуі көбіне от шашушылардың әрекетіне байланысты болды», - деп атап өтті Ш.Жексенбаев.

1943 жылы Ш.Жексенбаев Мәскеуге шақырылып, КСРО Қорғаныс халық комиссарының орынбасары, Қызыл Армияның Бас әскери-химиялық басқармасының бастығы генерал-лейтенант В.В. Аборенковқа Брянск майданының шабуыл операцияларын химиялық қамтамасыз ету тәжірибесі туралы баяндады. Келесі күні Қазақ КСР Халық Комиссарлары Кеңесінің КСРО Халық Комиссарлар Кеңесі жанындағы өкілдігі Ш.Жексенбаевқа қазақтан шыққан тұңғыш «генерал» әскери атағын беруіне байланысты шағын «қабылдау» ұйымдастырды [3, 168 б.].

1943-1944 жж. қазақ генералы әскерлерді химиялық қарумен қамтамасыз етуде ғана емес, жаудың химиялық шабуылға дайындығын дер кезінде анықтау және өз әскерлерін химиялық қауіп туралы ескерту, барлық шараларды қабылдау үшін жауды химиялық барлау және бақылау саласында жұмыс істеді. 1944 жылы Балтық маңындағы шабуыл операциясына қолдау көрсетілді. Атап айтқанда, түгін қарулары, жоғары жарылғыш және сөмкелік от шашқыштар қолданылды [3, 181 б.].

1945 жылы 12 ақпанда Ш.Жексенбаев маршал Л.А.Говоровқа баяндама жасап, оның барысында маршал қырағылықты жан-жақты арттырып, майдан әскерлерін химиялық ұрыс әзірлігіне келтіруді тапсырды. Ол жеке химиялық қорғаныс батальондарына барлауға, газсыздандыруға және түгін шығаруға дайындалуға бұйрық берді. Алдағы шабуыл операциясында Лиепая бағытында майданды химиялық қамтамасыз ету ерекше маңызға ие болды. Осы операцияның соңында майдан қолбасшысы, Кеңес Одағының Маршалы Л.А.Говоров қазақ генералына көп жылғы еңбегі мен жауынгерлік еңбегі үшін Ленин орденін табыстады.

7 мамырдың таңында маршал Л.А.Говоров фашистік әскерлердің Курланд тобының қолбасшылығына дереу, толық және сөзсіз берілу туралы ультиматумға қол қойды. Осы күндерді еске ала отырып, Ш.Жексенбаев өз естелігінде: «Жаудың капитуляциясы туралы хабар жалпы қандай қуаныш пен бақыт тудырғанын айтып жеткізу мүмкін емес. Барлығының дерлік жүздерінде күлкі мен көз жасы болды. Туланың, Рязанның, Курскінің, Орелдің, Брянскінің қиын тікенді жолдары, Балтық жағалауының ормандары мен батпақтарының артта қалғанына сене алмадым» деп жазды [3, 201 б.].

Шәкір Жексенбаев әскери химия саласындағы өз тәжірибесін келесі ұрпаққа жеткізу мақсатында оқытушылық қызметке кірісті. Ол Химиялық әскерлер академиясында оқу-тәрбие процесін қайта құру бойынша жұмыстар жүргізіп, қазіргі әскери-химиялық білім берудің заманауи жүйесін қалыптастырды. В.В. Куйбышев атындағы Әскери-инженерлік академияда химиялық қорғаныс кафедрасын ұйымдастырып, оның дамуына жетекшілік етті. Бұл іс-әрекеттер ғылыми-әдістемелік жаңалықтардың ұрпақтан-ұрпаққа берілуін қамтамасыз етті, ұлттық әскери білім беру жүйесінің сапасын арттырды.

Шәкір Жексенбаевтың әскери химия саласындағы қызметі мен ғылыми мұрасы қазіргі заманғы әскери ғылым мен ұлттық тарихтың ажырамас бөлігіне айналды. Оның ерте жастан бастап қалыптасқан білімге ұмтылысы, соғыс кезінде көрсеткен батырлығы мен стратегиялық шешімдері Қызыл Армияның химиялық қорғаныс жүйесін жетілдіруге зор үлес қосты. Бұл жетістіктер соғыстың ең қиын сәттерінде ғана емес, соғыстан кейінгі кезеңде де әскери-химиялық ғылымның дамуы және әдістемелік жаңалықтарды енгізу арқылы ықпал етті. Шәкір Жексенбаевтың әскери химия саласындағы қызметі мен ғылыми мұрасы қазіргі заманғы әскери ғылым мен ұлттық тарихтың ажырамас бөлігіне айналды.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Защита от оружия массового поражения / Под ред. В.В. Мясникова. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.:Воениздат, 1989. – 398 с.
- 2 Айбын. Энциклопедия /Бас. ред. Б.Ө. Жақып. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясы», 2011. – 880 бет.
- 3 Джексенбаев Ш. «...И горек дым войны»: Воспомяная /Лит. Запись М.Сулейменова/. – Алма-Ата: Жалын, 1985. – 212 с.

ҚҰПИЯ СОҒЫСТЫҢ СОЛДАТЫ

Баймухатова Б.Х., тарих пәні мұғалімі

Жамбыл атындағы мамандандырылған-мектеп-лицей-интернаты

Қарағанды, Қазақстан

Bakyt_1974@inbox.ru

Кеңестер Одағының Ұлы отан соғысындағы жеңісіне биыл 80 жыл толады. Дегенмен, 25000000 адамды жер жастандырған осы соғыстың ашылмаған беттері, жазылмаған парақтары көп екендігін біріміз білсек, біріміз білмейміз. XX ғасырда адамзат басынан кешкен алапат соғыстың тарих оқулығында жазылмаған, осы уақытқа дейін толық зерттелмеген қырлары әлі де жеткілікті. Соның бірі менің атам Тілеубаев Баймұқат. Мен өзім тарихшы болғандықтан, атам Тілеубаев Баймұқаттың өткен өмірі, Ұлы Отан соғысы кезіндегі атқарған қиын қызметі қатты қызықтырды.

Ұлы Отан соғысының ардагері Тілеубаев Баймұқаттың өмір жолындағы кейбір оқиғалары әскери құпия ретінде көп уақытқа дейін қозғалмай келді.

Тілеубаев Баймұқат Молдабекұлы 1917 жылы Қарағанды облысы, Қоңырат ауданы, Қарабұлақ ауылдық кеңесіне қарасты Кіндікті деген жерде дүниеге келген. 1937 жылы аудан орталығындағы М. Горький атындағы орта мектепті аяқтап, 1938-1939 жылдар аралығында Өзбекстанның Ташкент қаласында №389 артилериялық полктің құрамында әскери борышын өтейді. 1941 жылы партия қатарына өтіп, 1942 жылға дейін Қоңырат аудандық оқу бөлімінде әскери инспектор болып қызмет атқарады.

1942 жылы Ресейден көшіріліп әкелген қорғаныс заводының алдына қойылған аса маңызды әскери міндеттерді орындау үшін тыл еңбеккерлері арасында Баймұқат Тілеубаев барып, Балқаш қаласында уақытпен санаспай күндіз-түні жұмыс жасайды.

Заводта істеп жүрген кезінде Баймұқат Тілеубаев орталық Комитет тарапынан жасақталған әскери бөлімнің құрамында Шығыс Түркістанға халық жасақтарына кеңесші болып бару жөнінде арнайы тапсырма алады. [1]

Шығыс Түркістан – көне түркінің «мәңгілік ел» идеясының аясында өмір сүрген түркі дүниесінің ата мекені, бөлшекке түскен қазақ жері.

Өткен ғасырда Қазақстандағы қазақтар Ресей құрамында, ал Қытайдағы қазақтар Қытай құрамында болғанда Ілеге қатысты екі ел Петербор келісімін жасап, шекара сызығы сызылды. Солайша Шығыс Түркістан жері арғы бетте қалып қойды. Сол жердегі қазақтар 1944 жылы Шығыс Түркістан республикасын құрған болатын. Былтыр Шығыс Түркістан республикасының құрылғанына 80 жыл толды. Қазір бұл жер — Шыңжаң (ред. қытайша xīng jiāng - жаңа жер) деп аталады. [2]

1945 жылғы «Ялта» келісімінен кейін біржола тағдыры шешіліп таласқа түскен қазақ жерінің, таланға түскен қазақ елінің бір бөлшегі.

Екінші дүниежүзілік соғыстағы кеңес-герман майданындағы жағдайға байланысты 1941 – 1944 ж. Шыңжаң өлкесінде саяси жағдай қатты шиеленісті. Өлкеде бірін-бірі мойындамайтын күштер көбейді. Осындай жағдайда кеңес өкіметі өзінің оңтүстік шекарасының қауіпсіздігін қамтамасыз ету үшін Шыңжаңдағы оқиғаларға белсене араласты.